

Az írnok és szerepe a kalifátusban

„Dicsérni vagy gáncsolni, lecsillapítani vagy fölingerelni”

Ha kézbe vesszük a 12. századi szerző, Nizámi Arúzi perzsa nyelvű művét, amelynek első könyve az írkokok munkáját ismerteti, akkor a következő lényeges szempontokat találhatjuk meg benne: „Az írkok művészete a megszólítás és közlés csiszolt formáiban van: hogyan kell levelezés, tanácskozás vagy vita során az emberekhez fordulni, dicsérni vagy gáncsolni, lecsillapítani vagy fölingerelni őket, hogyan kell a dolgokat fölnagyítani vagy lekicsinyelni, kötelezettségekre és precedensekre hivatkozni, mindig módszeresen és rendezetten fogalmazni, úgy, hogy a szöveg minden alkalommal a leginkább egyértelműen szóljon.” Annak, hogy az írkok e követelményeknek meg tudjon felelni, több előfeltétele is van. Egyrészt „ne legyenek ismeretlenek előtte a szillogizmusok”, azaz legyen az írkok *jártas a bizonyításokban*. Másrészt „az írkok tudása addig nem jut el erre a fokra, míg minden tudományból egy részt el nem sajátít, míg

Gentile Bellini: Ülő írkok. Vízfestmény, 1480 körül

minden mestertől el nem tanul egy fogást, míg minden filozófustól nem hall egy aforizmat, míg minden művelt embertől át nem vesz valamilyen előkelő fordulatot”. Ezenfelül az írkok-

nak emlékezetből tudnia kellett a Koránt, továbbá számos író és költő műveit kellett alaposan ismernie. Azaz járatosnak kellett lennie irodalomban és vallásban egyaránt.

Retorika és általános műveltség

Ezek a követelmények többé-kevésbé egybeesnek az ókori klasszikus retorika követelményeivel. A *retorikai iskolák* is adtak egy, a kor tudományos színvonalának megfelelő általános filozófiai képzettséget hallgatóiknak. Az ókori retorika alapkövetelményeihez hozzátartozott a bizonyítások elméletében és gyakorlatában, a filozófiában való jártasság, továbbá ezekhez közelebbről-távolabbról kapcsolódott a filozófusok és a költők bölcs mondásainak, a *gnómáknak* az ismerete. A *gnómák* mind a bizonyításokban, mind a szöveg élénkítésében komoly szerepet játszottak. Az ókori görög *gnómagyűjteményeket* éppen ezért lefordították arabra, és a görög mondásokat kibővítették indiai, perzsa és arab forrásokból származó bölcs mondásokkal is. A különböző, korábbi szerzőktől átvett előkelő fordulatok használata pedig megfelel az ókori retorikai iskolákban szokásos gyakorlatok hagyományának, melynek során korábbi szerzők „imitációjával” igyekeztek a tanulók gyakorlatra szert tenni az írás művészetében.

A *levelezés tudománya*, az episztolográfia is szerves tartozéka volt az ókori retorikának, ugyanúgy, mint az érzelmek fölkorbácsolása vagy lecsillapítása, az ügy fölnagyítása vagy bagatellizálása, a precedensek ismerete, továbbá az egyértelmű fogalmazás.

Idegen származás?

A szakmai ismeretek és készségek terén tehát a muszlim írkok (*kátib*) az ókori rétor örökösének tekinthető. Ezt a következtetést a 12. században élt Nizámi Arúzi szavai alapján vonhattuk le, márpedig tudjuk, hogy a 7. század első felében, a Mohamed halálát követő négy évtizedben Mekkában és főleg Medinában élt, úgynevezett „igaz úton járó kalifáknak” is voltak írkokaik, akik esetében a leírt feltételek még nem voltak érvényesek. Írnokból szervezték meg az első *dívánt*

(központi kormány szervet) is – feltehetőleg Omar kalifa (634–644) uralkodása idején és vélhetőleg perzsa mintára. A díván nyelve eredetileg sehol sem az arab volt. Damaszkuszban, az Omajjád kalifák fővárosában a hagyomány szerint a görögöt használták, de a kalifátus keleti tartományaiban, így tehát már Irakban is, ahol korábban a perzsa volt a hivatalos nyelv, a hivatal nyelve a perzsa maradt. Bár a hagyomány a 705-ös évet jelöli meg mint az arab bevezetésének évét, mégis az általános vélekedés szerint ez a változás csak hosszabb idő alatt ment végbe.

Mindezek az ismereteink azt mutatják, hogy az írnok hivatala nem arab, hanem *idegen kezdeményekből* nőtt ki. Az írkokok maguk is gyakran idegen származásúak voltak.

Az Omajjád kalifák idejéből a kalifa mellett működő díván néhány írnokat név szerint is ismerjük, sőt bizonyos írásműveik is ránk maradtak. Így például Szálím Abu'l-Alá szír anyanyelvű, ámde görögül is jól tudó keresztény volt, aki gondoskodott arról, hogy az Arisztotelész és Nagy Sándor állítólagos levelezéséből álló levélregényt görögből arabra fordítsák. Veje, Abu'l Hámid perzsa származású volt, és valószínűleg ő is kapott feladatokat az említett regény arab szövegének előállításánál. Föltehetőleg ez a levélregény volt az első prózai alkotás arab nyelven. Így a kátibok az állami hivatal vezetése mellett más küldetést is betöltöttek: szerepet vállaltak az arab nyelv és az arab irodalom fejlesztésében.

Az arab nyelv fejlődése

A sivatagi arabok szókinca rendkívül gazdag volt, amennyiben az egyes állatok járását, testrészeit, illetve betegségeit kellett leírniuk; alkalmas volt az őket körülvevő természet jelenségeinek érzékletes lefestésére, de hiányzott a szókinca ahhoz, hogy például az említett levélregényben található pseudo-arisztotelészi traktátusokat kényelmesen le lehessen rá fordítani. A regényben található filozófiai tartalmú értekezéseket föltehetőleg közbülső szír fordítás alapján fordították tovább arabra, így részben az eredeti görög,

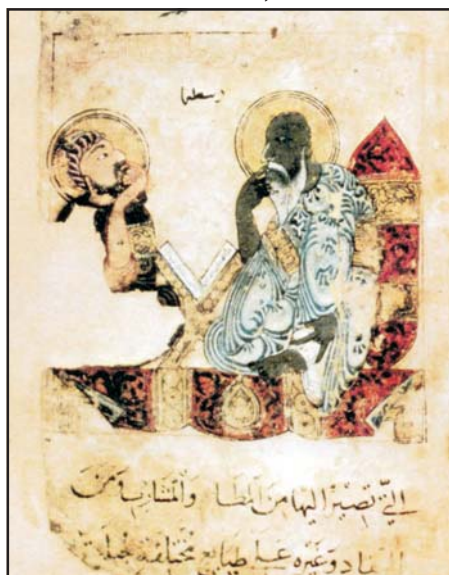

A bagdadi királyi könyvtár.
Illusztráció al-Hariri Makámáiból, 13. század

részben a közbülső szír szavak nyújtották a támpontot a hiányzó arab terminusok (például szubsztancia, akcidenca, politika stb.) megalkotásához. E szavak nélkül ma az arab nyelv egészen más lenne. E fordítás elkészítése tehát mind az arab nyelv, mind az arab irodalom fejlődése szempontjából is döntő fordulatot hozott.

Ha meggondoljuk, hogy miért tartotta egy írnok fontosnak e mű arabra fordítását, akkor a választ épp a *mindennapi munkájából fakadó szükségletekben* találhatjuk meg. A levélregényben szereplő levelek ugyanis a görög episztolográfia tudományának eredményeit igyekeztek átültetni az elméletből a gyakorlatba. A kalifa dívánjának egyik fontos feladata épp a levelezés lebonyolítása volt, így föltehető, hogy a levélregény a maga levélmintáival a

Arisztotelész Nagy Sándort tanítja.
Kézirat-illusztráció, 13. század

napi munka vezérfonalául is szolgálhatott. Ezen túl alkalmas volt arra is, hogy arab fordításban az ország új urának megmutassa, milyen kultúrát hoztak létre a már régebben Szíria területén élő őslakók, még a bizánci fönnhatóság ideje alatt.

Az írkok szerepe

Az írkokok tevékenységének *kettős arculata* volt. Egyfelől részt vettek a kalifátus immár az iszlám vallása alatt fejlődő, több szempontból is vegyes eredetűnek mondható kultúrájának megteremtésében, mégpedig úgy, hogy abba egyrésztől igyekeztek átmenteni a korábbi görög–bizánci és perzsa kultúra elemeit (az előbbi főleg a Damaszkusz-központú Omajjád Kalifátus, az utóbbit pedig inkább a Bagdadban székelő Abbászida Kalifátus idején), másfelől pedig komoly szerepet vállaltak az ország kormányzásában.

Ha e két föladatból elsőnek a *kultúrateremtő tevékenységet* vesszük szemügyre, akkor a nyelv fejlesztésében végzett munkájukon túl föltétlenül utalnunk kell az irodalom fejlesztésében játszott szerepükre is. Vegyük példának az említett levélregényt. Egyértelmű, hogy az abban összeállított elemek együttesen különböző célokat követnek. Az első cél egy *világkép* ismertetése, amely ugyan elsősorban az újplatonista filozófia talaján áll, de mégis annak egy egyszerűsített, min-

Szókratész tanítványaival vitatkozik.
Kézirat-illusztráció, 13. század

den érdeklődő olvasó számára élvezhető és érthető formában való előadása. Ez a filozófiai világkép azonban csak érintőlegesen foglalkozik a fizikai világ fölépítésével, minthogy annál összehasonlíthatatlanul nagyobb figyelmet fordít az úgynevezett *praktikus filozófia*, azaz az etika és a politika kérdéseire. Ha csak a műbe beszerkesztett pszeudo-arisztotelészi traktátusokat vesszük számba, akkor láthatjuk, hogy azok között szerepel a közismert, eredeti görög változatában és szír fordításban is ránk maradt „De mundo”, illetve a csak arab fordításban ismert „Arisztotelész intelmei”, továbbá a „Peri basilikés” görög, valamint a „Secreta secretorum” latin címen említett, ámde kivétel nélkül csak arabul fennmaradt politikatudományi traktátus. Ha hozzávesszük, hogy a mű másik vonulatához tartozó levélminták ugyancsak előszeretettel térnek ki etikai és politikai kérdésekre, mint például a nevelés, a király viselkedése a meghódított területek nemességével szemben és így tovább, akkor meg kell állapítanunk, hogy a mű célja egy *magán- és közéleti viselkedéskultúra* megteremtése. Ennek során a szöveg előszeretettel hivatkozik tekintélyekre, elsősorban Homéroszra és görög filozófusokra, illetve példaként a görög múlt híres történelmi eseményeire. A könyv tehát egy *görög retorikai iskola hamisítatlan alkotása*. Különböző megfontolások alapján azt is állíthatjuk, hogy ez az iskola föltehetőleg Szíria területén működött.

Ez a mű tehát az első prózai alkotás, amely tudatosan mutatta be a görög filozófusok gnómáit, majd ezt követték a további híres gnómagyűjtemények fordításai, illetőleg arab szerzőktől származó összeállításai, ami már egy új, görög mintát követő arab irodalmi műfaj létrejöttét is jelenti. Ezt az arab nyelvű irodalmat, amely az Arisztotelész és Nagy Sándor levelezését tartalmazó regényhez hasonlóan egyszerre akart szórakoztatni és tanítani, és amelynek számos híres alkotója és alkotása ismert, hagyományosan *adab* irodalomnak nevezzük. Ha érzékeltetni akarjuk ennek a műfajnak a súlyát a muszlim kultúrán belül, akkor elegendő

dő al-Máwardí (974–1058) „Könyvről, hogyan lehet könnyen és gyorsan megszerezni a király erkölcsének és a királyság kormányzásának ismereteit” című művét megemlíteni.

Iránymutatás az uralkodóknak

Az uralkodók jogállását, megválasztásuk módját, működésük kereteit a muszlim törvények nem szabályozzák, ennek a feladatnak az elvégzése az állami, vagyis *tanzimat*-törvényeket megalkotó szakemberekre maradt. Al-Máwardí a 11. században élt tudósok közül kiemelkedett államelméleti írásaival. Ő maga főbíró volt, és ebben a

Rubinokkal díszített arany írószertartó, 16. század

minőségében neki kellett gondoskodnia arról, hogy a szeldzsuk hódítás viharos politikai változásai közt kidolgozza az új helyzetre érvényes, de az iszlám vallási törvényeivel összhangban álló állami törvényeket, illetve megírja az ehhez szükséges politikaelméleti műveket. Ezek kiegészítéseként keletkezett említett könyve. A munka a mi fogalmaink szerint tulajdonképpen *királytükör*, azaz inkább irodalmi alkotás, amely egyszersmind iránymutatásul akar szolgálni minden uralkodó számára. Al-Máwardí, aki egyébként egy gnómagyűjteményt is összeállított, ebben az adab irodalom műfajába tartozó könyvében részben ezt az erkölcsi iránymutatással és nem a törvényalkotással kapcsolatos feladatot látja el.

Műve első fejezetében a *király jellemét* vizsgálja meg. E kérdés tárgyalását a „jellem” általános érvényű fogalmának tisztázásával kezdi. Minden jellem ugyanis jó és rossz tulajdonságokból van összetéve. A jellem fogalmának meghatározását, majd annak rövid ma-

gyarázatát követi – bizonyítás gyanánt – egy költői idézet („mi más a jellem, mint természet? Némelyik vonása dicséretes, némelyik pedig kárhozatos”), majd egy bölcs mondás egy filozófustól („minden jellemben van erény, amely véd a silányságtól; ez [utóbbi] nem lehetetlen, csak ha azt az [említett] erényt gátolná”).

E bevezetés stílusában folytatódik az egymást követő kérdések tárgyalása: mitől függ a jellem, az erényektől-e, avagy a hibáktól, milyen fajtái vannak a jellemeknek, milyen hierarchikus rendet alkotnak a jellemek stb. A röviden előadott tanítást minden esetben különböző művekből vett *idézetek* vannak hivatva igazolni. A szöveg kiadói meg is állapították, hogy al-Máwardí milyen forrásokra támaszkodott műve megírása során. Ezek a következők voltak: az iszlámban természetesnek számító Korán- és a prófétai hagyományból (*hadisz*) származó idézeteken kívül találunk művében verseket a próféta társaitól, különböző költőktől, az *arab ékesszólás, a levelezés mestereitől és írnokoktól*, valamint görög és perzsa bölcssektől, azaz Arisztotelésztől és Nagy Sándortól, Galénosztól, Szókratésztől és másoktól, illetve Anusirvántól, Ardasírtól, Bozorgmihrtől, Sáhpartól és Bahrámtól. A szerző tehát azokat a tekintélyeket idézi előszeretettel, akik az arab adab irodalom legfontosabb szereplői voltak, és akiket maguk a káti-bok is sűrűn idéztek. Ezek közt feltűnnek görög filozófusok, arab nyelvű vallási művek, valamint a szórakoztató irodalomból jól ismert perzsa királyok. Al-Máwardí tehát e művével maga is a vallási és a szórakoztató irodalom háttérán áll.

Az írkok így összességében, amennyiben az arab nyelv és az arab irodalom fejlődéséhez hozzájárultak, az ókori rétoriskolai képzettséget kapott és irodalmi tevékenységet is folytató *bi-zánci írkok* nyomdokain jártak.

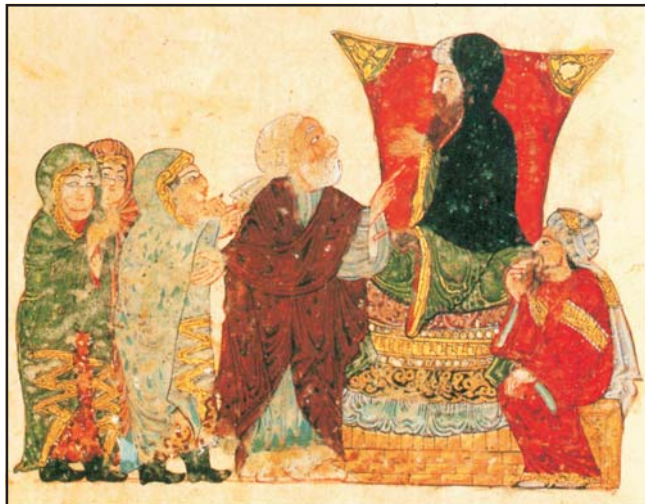
A világos kifejezés szabályai

Hasonló véleményt alkothatunk Abu'l-Huszain Iszhák ibn Ibráhim ibn Szulaimán ibn Wahb al-Kátib „A világos kifejezés fajtáinak bizonyítéka” cí-

mű művéről. A szerző – mel-
lékneve is mutatja – szintén ká-
tib volt. Ahogy azonban az
alábbiakból kiderül, mint Ab-
bászida-kori *írnok*, *adíb*nak,
azaz irodalmárnak is számított.
Munkájában, amelyben a kora-
beli vallástudomány, logika és
nyelvtudomány eredményeire
támaszkodik és azok tanítását
költői idézetekkel igazolja, azt
vizsgálja meg, hogyan tudja
bárki a nézeteit röviden és vilá-
gosan, meggyőző erővel előad-
ni. Jóllehet pontosan ez volt a
klasszikus rétoriskolák hallga-
tóinak is a központi problémá-
ja, és ők maguk is a korabeli
nyelvtudomány, stilisztika és filozófia
eredményeire, valamint költői idéze-
tekre támaszkodtak, mégis ez a mű
annyiban különbözik tőlük, hogy szer-
zője a görög gondolatokat is az arab
nyelvtudósok, az arab filozófusok mű-
vein keresztül, közvetve idézi, a bizo-
nyíték gyanánt citált költők pedig
mind arabok. Így a munka végered-
ményben az *arab stilisztika kézikönyvé-
nek* tekinthető.

A kormányzás hatalma

Első pillanatra más kép tárul elé-
nk, ha kézbe vesszük Ibn Abí al-Rabí „A kirá-
lyok útjai az országok kormányzásá-
ban” című művét. Ennek negyedik
könyvében a szerző, aki maga is írnok
volt, a következőket írja. Az ország ve-
zetője a király. Munkájában mindenke-
lőtt vezírre, írnokokra, ajtónállókra,
vallási és világi ügyekben ítélkező bí-
rókra, rendőrfőnökre, erős hadsereg-
re, kipróbált bölcsesekre, tanácsadó jó bará-
tokra, valamint konyhaszemélyzetre
van szüksége. A felsorolásból látszik,
hogy az írnokok az uralkodó munkáját
segítő hivatalok rangsorában igen elő-
kelő helyen állnak, mivel a szerző –
mai fogalmaink szerint – a miniszteri
pozíciót betöltő vezír után és minden-
képpen a kancellárnak megfelelő aj-
tónálló és a bírák előtt említi őket. E
tisztségek sorában az írnok számít a fő-
és a közemberek felé az uralkodó nyel-
vének. Az uralkodó az írnokon keresz-
tül nyilatkozik meg mindenki számára.
Az írnok tehát *nagy hatalommal rendel-
kező személy*. Sokkal nagyobb, mint a

Kádi házassági vitában ítélkezik.
Kézirat-illusztráció, 13. század

helyi kérdésekben illetékes bíró, a ká-
di, aki szintén az államhatalmi struktú-
ra része volt. Az írnok ugyanis *országos
és nemzetközi ügyekben* nyilvánult meg
a szultán nevében.

A szöveg az írnokok több csoportját
jelöli meg. Az elsők és legfontosabbak
ezek közül az *uralkodó személyes írno-
kai*, őket követik sorrendben a hadse-
reg, a világi törvények, valamint az
adóügy kátibjai. Az írnokokkal szem-
ben támasztott követelményeket a
kézikönyv a tőlük elvárt képességek
felsorolásával ismerteti. Az írnoknak
képesnek kell lennie az igazság hamis-
ságként való föltüntetésére, és ennek
az ellenkezőjére is. Legyen művelt,
tudjon szépen írni, legyen jó kifejező-
képessége, és alkalmazza az ékesszólást
(*balága*). Ismerje a nyelvtant, beszéde
legyen elbűvölő és választékos (*faszih*).
Rendelkezzék nagy szókinccsel, hogy a
legmagasztosabb dolgokat a legma-
gasztosabb szavakkal tudja leírni és
fordítva. Ismerje a királyokat, azok
rangját, és mindenkit helyesen tudjon
megszólítani. Az írnokok másik három
osztályának jellemzése lényegében
nem különbözik ettől.

E felsorolásból könnyen belátható,
hogy a kátibtól alapjában véve az *ókori
rétor* képességeit és szaktudását köve-
telték meg. Ott a nagy dolgot kicsinek,
a kicsit nagynak, a gyöngébb érvet erő-
sebbnek, az erősebbet gyöngébbnek
kellott tudni föltüntetni, itt az igaz dol-
got hamisnak, a hamisat igaznak. (Er-
ről beszélt idézett művében Nizámi
Arúzi is.) Az írnokkal mint stilisztával
szemben támasztott követelmények

egyeznek az ókori rétorral
szemben támasztott egyik leg-
fontosabb követelménnyel.
(Nem hagyhatjuk azonban
megjegyzés nélkül azt sem,
hogy az igazság tévedésként
való föltüntetése, illetve a té-
ves dolog igazságként való
megfogalmazása, valamint sok
más ehhez kapcsolódó körül-
mény miatt a kátib szónak volt
egy „jellemtelen udvaronc”
mellékjelentése is.)

*

A konfliktus a helyi és elsősor-
ban lelki hatalmat képviselő,
gyökerükben arab kádik, illet-
ve a központi és elsősorban világi ha-
talmat képviselő, gyökerükben idegen
kátibok közt többé-kevésbé kikerülhe-
tetlen volt. Az Abbászida Kalifátus
korai időszakában, azaz a 8. század
második felében az írnokok közül so-
kan nem véletlenül vonták magukra a
manicheizmus vádját. A perzsa eredetű
írnokok ezzel is az arab vallástudó-
sokkal szemben fönnálló különbségü-
ket akarták hangsúlyozni. A 9. század
első felére a szembenállás az arab és
szunnita vallástudósok (*ulemák*), vala-
mint a perzsa és síita írnokok közt új
területen mutatkozott meg. Az írno-
kok az újonnan fölmerült és a görög
filozófiával erősen átítatott mutazilita
teológiai irányzat híveiül szegődve
megnyerték e mozgalomnak Mamúnt
(813–833) és még két további kalifát.
Elérték náluk, hogy csak olyanokat al-
kalmazzanak hivatalos munkakörben,
akik a Korán teremtettségének tanára
fölesküdték. Mivel az ortodox szunni-
ták ezt megtagadták, közülük sokan
elvesztették állásukat. Az Ibn Hanbal
jogtudós vezette sikeres ellenállás
után a mutazilita irányzat elvesztette
jelentőségét, és ezzel együtt az ír-
nokok hatalma is megtört. Korábbi
jelentős befolyásukat az aktuális ál-
lamügyek intézésére már sohasem
nyerték vissza (a késői Abbászida-kor-
ban sokszor egyenesen a kádik vették
át azt), de hatásuk az arab nyelvben,
az adab irodalomban, valamint a még
ma is érvényes politikaelméleti néze-
tekben tovább él.

MARÓTH MIKLÓS